

Народнорозмовні елементи у творчості Івана Вишенського

У статті проаналізовано особливості мови і стилю визначного українського письменника-полеміста Івана Вишенського, зокрема з'ясовано специфіку виявлення в його творчості народнорозмовних рис.

Ключові слова: полемічна література, мовно-стильова специфіка, мовний демократизм, україномовні риси.

Постановка наукової проблеми та її значення. Діяльність визначного українського публіциста XIV–XVII ст. Івана Вишенського й досі значною мірою залишається «terra incognita» для українських читачів різних поколінь. Ідеологічні та мовно-стильові параметри його творчості актуальні для об'єктивного з'ясування місця письменника в історії національної культури України.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Загальні характеристики життєвого шляху та творчого доробку Івана Вишенського знаходимо в наукових працях таких учених, як І. Франко, П. Житецький, А. Кримський, В. Щурат, П. Яременко, О. Білецький, П. Білоус, М. Возняк, Г. Грабович, І. Єршомін, П. Загайко, Л. Махновець, В. Микитась, І. Паславський, В. Пахаренко, С. Пінчук, С. Цимбалюк, В. Шевчук, Ф. Шолом та ін. Проте синтезуюча праця, присвячена життєвому, громадянському, літературному подвигу громадянина та патріота, який служив Богові й Слову, що «розпікав людське сумління» (так емоційно схарактеризував його В. Шевчук) [7, с. 82], поки що відсутня. Потребує глибокого осмислення місце Івана Вишенського в історії української і навіть загальноєвропейської духовної культури, його роль у розвитку української літератури та літературної мови, специфіка його художньої й публіцистичної манери.

Мета статті – спроба частково заповнити прогалини, що існують в опрацьованні духовної спадщини великого письменника, і розглянути ті стильові особливості творчості Івана Вишенського, які дають змогу з глибокою впевненістю констатувати його значний внесок у становлення й розвиток нової української літературної мови, що ґрунтувалася на новій, живомовній основі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Тяжіння митців слова різних стилів і жанрів до використання елементів української загальнонародної мови – об'єктивний чинник, який здавна пронизує літературу різних стилів і жанрів. На доволі потужні традиції використання народної мови у писемному мовленні ще «з самого початку нашої писемності» вказував А. Кримський [5, с. 410].

Дбаючи про національну основу розвитку української школи й освіти, полеміст палко обстоював програму вивчення церковнослов'янської мови. Мовне кредо Івана Вишенського було чітким і загалом відповідало інтелектуальній позиції більшості представників тогочасної духовної еліти: «Тако да знаете, як словенский язык пред богом честїйший ест и от еллинскаго и латинского... плодоноснїйший от всїх языков й богу любимший» [2, с. 57]. П. Білоус зауважує, що Іван Вишенський не сприймав обрядових дійств і пісень, хоча й звертався до прислів'їв і приказок, образності народних творів [1, с. 234–235]. Письменник свідомо й постійно «визнавав гідність тільки за церковнослов'янською мовою та застерігав проти народної стихії «простого язика», а сам власне писав книжною мовою, наближеною до простої» [4, с. 261]. Дослідники творчості Івана Вишенського як на один з аргументів використання полемістом церковнослов'янських форм вказують на те, що освіта письменника «дала йому певні знання стилістичних теорій і привчила до думки, що зовсім без слов'янських елементів писемне мовлення неможливе» [5, с. 411].

Велика заслуга І. Вишенського в тому, що він, розуміючи роль освіти й школи, значення мови для української нації, підтримував цим в українців дух поступу.

Світоглядні погляди Івана Вишенського були тісно пов'язані з релігійно-церковними питаннями, актуальними проблемами, реальним життям українського народу. І. Вишенський жив інтересами свого народу. Його творчість спрямована на пробудження всіх сил і здібностей українців. Оцінюючи соціально-політичну, релігійну ситуацію того часу, мислитель розумів, що духовно-національному життю українського народу загрожує занепад. Полеміст зазначав, що українська шляхта дбає передусім про власні інтереси, пов'язані зі суспільним становищем Православна церква, яка є основою не

тільки релігійного, а й національно-культурного життя, перебуває у важкому становищі, потребує реформи та допомоги і не може на повну силу протистояти латинізації, а отже – й ополяченню та окатоличенню своєї пастви. Він звернувся до самого народу як носія української культури із закликом не втратити, зберегти духовність, віру, традиції, мову, свою самобутність. Творчість І. Вишенського активізувала громадську думку, сприяла поступові у сфері духовно-національного життя України.

Розглядаючи життєвий і творчий шлях Івана Вишенського в контексті процесів загальноєвропейського Відродження, дослідники констатують, що «з титанами Відродження його єднає жертвенне служіння батьківщині, рідному народові, прагнення віддати всього себе ідеї соціального й національного визволення українського простого люду, поневоленого своїми й чужими феодалами» [8, с. 37]. Високою була національно-патріотична свідомість письменника. Його демократизм, соціальна та просто загальнолюдська непримиренність до тогочасної суспільної верхівки, моральна чистота, чесність і благородство дозволяють сприймати його як визначного церковного діяча, людину високих чеснот, шляхетну й благородну.

Письменник переймався інтересами церкви, яка завжди була носієм моральності, духовного життя й культури. Але передусім він дбав про національну церкву. Таке спрямування його духовної й інтелектуальної роботи було виразно спроектованим на мовну організацію літературної діяльності. Віддаючи належне літературно-мовним традиціям, що склались у книжності тогочасної України, високо оцінюючи традиційну – церковно-слов'янську – мову конфесійної сфери, Іван Вишенський був блискучим новатором у галузі української літературної мови. Він своєю літературною й проповідницькою творчістю пришвидшував процес інтенсивного наближення традиційної книжної мови до загальнонародної мови українців.

Лексика творів письменника тематично різноманітна, наснажена виразними емоційними образами, оказіональними словами, яскравими, вишуканими тропами.

Мовотворчість «монаха-демократа», як його оцінював А. Кримський [5, с. 383], ґрунтувалася на усталених стереотипах, як і його консервативне розуміння книжки і долі книжника у середньовічному суспільстві. Але він, як це не парадоксально, не лише був людиною середньовіччя, а й відкривав новий етап розвитку української словесності, що й реалізовувалось у його увазі до народнорозмовних елементів різних рівнів, і це відповідало загальноєвропейським культурним тенденціям. Л. Гнатюк з цього приводу справедливо зауважує: «Мовну свідомість народів Європи на етапі переходу від пізнього середньовіччя до нового часу характеризувало передусім розуміння цінності рідної мови» [3, с. 78]. І далі: «У мовній свідомості українського суспільства формувалася ідея цінності рідної мови, що було співзвучним з аналогічними процесами в Європі» [3, с. 79]. Ця «ціність рідної мови», усвідомлена інтелектом та естетичним чуттям геніального полеміста, реалізувалася у відповідних словесних виявах, що були, без сумніву, органічними для художньої естетики Івана Вишенського.

На тлі досконалих і вишуканих мовно-стильових конструкцій, апробованих століттями вживання у високій старокнижній сфері, риторичних запитань, ритмізованих структур, традиційних лексичних і художніх прийомів, репрезентованих лектурою Івана Вишенського, його освітньою практикою, пишним квітом розцвітає народне слово.

Упадають у вічі лексичні одиниці, які мають виразне народне походження. Серед них слова, що репрезентують різні лексико-граматичні класи:

– іменники розгалужених семантичних характеристик – назви осіб за різними ознаками: мытник, тато, мама, карчмар, тесля, дурень, голяк, звитяжця, господар, дружина, вязень, слуговины, дѣвка, дячок, поганец, сиромаха, неборак, туркиня, дѣдич; предметів, речовин: колыска, поясище, начиня, куколь, веретище, скриниско, сидло, пожиток, ременец, барило, узлик, ворочок, пелюхи, пелюшища, скрынка, скарб, черевичище, грошѣ, черевики, чобот, порхавка, данина, соломища, слина, струп, борщик, пухлина, горѣлка, кґрунт; приміщень, просторових об'єктів: житница, кучка 'житло', дуброва, обороги, пекло, обора, студня, дѣра; частин тіла: потилиця, личко, косичка, волося; абстрактних понять: убозтво, огида, новина, розум, личба, початок, таємница, перешкода, забава, погибел, пыха, сивизна, утиск, забава, згода, покора, утѣха, румянець, блуд, ганба, покута, вчинок;

– прикметники: гойный, цѣлый, убогый, твердый, паскудный, огидный, никчемный, годный, брідкий, несправедливый, лѣпший, богатший;

– дієслова: лаяти, трудили, ступали, помрете, мусите, хочете, выгубити, пискнути, звитяжитися, точити, подголитися, почувте, справите, перемогли, погынете, заюшилися, лепечют, живете, мудруете, разумню, кипити, смакуете, махлюйте, бороните, спасайтеса, найдете, дарую, ся починили, попрагни, ухватити, почувли, чинити, гнѣвает ся, скачи, грай, учиню, ся молите, посоромлю, ховали, привязовали, прикладали, вытрѣщает;

– дієслівні форми – дієприкметники: вышарований, засмердѣлое; дієприслівники: пилнуючи, коштуючи;

– прислівники: дочасне, нагле, нѣколи, немудро, лѣпше, доброволне, вышше, мирно, добре, любо;

– займенники: тою, собѣ, яка-така.

Особливо варто виділити морфологічні форми, що є ознакою української мови, а саме: вживання специфічної форми кличного відмінка: боже, римлянине, брате, мирянине, диаволе, русине, роде, язюку, ксендзове, руже, любимиче, пане, образе, христианине, земле, сынове, страно, латино. Рідше як маркер власне української граматичної форми вживають флексію давального відмінка -ові: духови.

До народнорозмовних лексичних одиниць, що активно трапляються у мові визначного українського полеміста, належать і діалектизми: абисте, альбо, трафити, фрасунок, продки, чачка 'іграшка', розмайти, жеби, през. Вживання окремих з них мотивується впливом польської мови: встекльїй, назвыско, моцне.

Письменник охоче користувався народними фразеологізмами і навіть каламбурами, які він щедро творив: У щцки матернее дома сидячи; Варив, варив та й пролив; Каждая мишка свой хвост хвалить; Плавает аки масло в сметанѣ. Трапляються стійкі словосполучення розмовної семантики й структури: в руку тыць; то на той, то на сей бок; то тую, то сюю; слезами помыл; под пятою сидит; традиційні епітети-означення: гола земля, о животѣ вѣчном, ласка божа, сухой хлѣб, смерть лютая, соморота вѣчная, смерть вѣчная. Використовує автор і мовні одиниці з вкрапленнями народнорозмовних лексем. Такі структури доповнює фраземами вказаного типу: Не смѣйся, да не посмѣян будеши! Не безчести, да не обезчещен будеши!

Окремі синтаксичні одиниці своїм змістом і лексичним наповненням до певної міри навіть контрастують із загальним високим стилем послання. Наприклад: На трапезѣ без молитви (свински) ясти не начинайте, як же нине оскотѣли есте.

І. Вишенський був неперевершеним майстром гумору та сатири, їдкої іронії й сарказму, в чому теж виявляються народнорозмовні традиційні прийоми.

Іван Франко називав його першим «ковачем» слів в українській мові. Письменник мав на увазі активно репрезентовані в художній спадщині І. Вишенського авторські неологізми, що увиразнювали його «гаряче і ярке слово» [6, с. 277]. Справді, у посланнях полеміста знаходимо невідомі досі оказіональні лексеми, сконструйовані за усталеними в народному словоутворенні дериваційними моделями. Наприклад: Еще еси доматур, еще еси кровоед, мясоед, волоед, скотоед, звѣроед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, сытоед, сластоед, маслоед, пирооед; еще еси периноспал, мяккоспал, подушкоспал.

Загалом словотвірні характеристики похідних слів у творчій спадщині І. Вишенського відповідають типологічним особливостям народнорозмовної деривації. Письменник використовує продуктивні словотвірні моделі, найчастіше суфіксацію. Активно використовує полеміст суфікси -ник: медвѣдник, бѣдник, комидийник, бездомник, смѣшник; -ець/-ець: поганець; -изн-а: трутизна, сивизна; -ищ-е: чоботища, черевичище; -ар: шинкар, корчмар; -ц-е: пѣрце; -л-о: страшило.

Фонетичні особливості церковнослов'янської мови, які можна помітити у творах полеміста, були для нього, очевидно, лише мертвою традицією. Про це виразно свідчать паралельні живомовні звукові факти:

– вживання старослов'янського щ, шт поряд із давнім українським ч: хощу, решти – хочю, речи;

– використання східнослов'янських повноголосних звукосполучень: соромота, сором, голова, оболочити, борода, порохно, середина, черево поряд із традиційними неповноголосними: срам, глава, вражий, град, брада, злото, смрод, чрево;

– паралельне використання давніх початкових звукосполучень ра, ла і нових ро, ло: разум – розум, ладья – лодия;

– українське ствердіння шиплячих приголосних: жона, хотящой при епізодичному використанні старих форм: хочю, плодоносящее.

Фрагменти мовно-стильових порад полеміста засвідчують його рекомендації щодо використання «словенської» мови та потреби витлумачування церковних істин простою мовою: «Евангелия и Апостола в церкви на литургии простым языком не выворачайте. По литургии ж для зрозуменя людского попросту толкуйте и выкладайте. Книги церковные всх и уставы словенским языком друкуйте» [2, с. 56].

Проте при дещо суперечливих позиціях письменника на мовне питання його творчість доводить активізацію процесів проникнення народнорозмовних елементів до книжної структури полемічних творів. Іван Франко відзначав «хаотичний стан» літературної мови в Україні за часів І. Вишенського, яка розвивалася, «виломлюючись» із об'ємів церковнослов'янщини. Саме цей процес вивільнення від схоластичної книжності літературної мови засвідчує Іван Вишенський.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Іван Вишенський посідає своєрідне місце в історії української літератури та літературної мови. Через віки його талант, творча пристрасть прориваються до нащадків, які належно поцінують цього письменника. Незважаючи на різною мірою (залежно від концептуальних засад того чи іншого полемічного твору) слов'янізовану палітру мови Івана Вишенського, виразними та яскравими виявляються «прості» фонетичні, граматичні, словотвірні, лексико-фразеологічні форми, демократизуючи пристрасне слово визначного майстра. «Народність, проблемність і злободенність творів Вишенського, – вважає П. Єременко, – виражені в дохідливій формі і забарвлені палким словом невіддільної правди, забезпечили письменнику визнання і славу віків» [8, с. 109]. Подальші дослідження мови і стилю письменника в контексті його світоглядних позицій на суспільно-політичному тлі доби дозволять об'єктивно оцінити мовотворчість визначного українського письменника-полеміста, палкого патріота рідного народу й православної церкви.

Джерела та література

1. Білоус П. В. Історія української літератури XI–XVIII ст. : навч. посіб. / П. В. Білоус. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 424 с.
2. Вишенський І. Твори / Іван Вишенський. – К. : Держлітвидав. худ. л-ри, 1959. – 269 с.
3. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції : монографія / Лідія Гнатюк. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2010. – 446 с.
4. Грабович Г. До історії української літератури / Григорій Грабович. – К. : Основи, 1997. – 604 с.
5. Крымский А. Ю. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения // Крымский А. Ю. Сочинения : в 5 т. / А. Ю. Крымский. – Киев : Наук. думка, 1977. – С. 380–455.
6. Франко І. Я. Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність // Франко І. Я. Твори : в 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 28. – С. 260–278.
7. Шевчук В. Мандрівничий, який розпикав людське сумління // Шевчук В. Дорога в тисячу років / В. Шевчук. – К. : Дніпро, 1990. – С. 68–82.
8. Яременко П. К. Іван Вишенський / П. К. Яременко. – К. : Вища шк., 1982. – 140 с.

Павленко Лариса. Народноразговорные элементы в творчестве Ивана Вышенского. В статье проанализированы особенности языка и стиля выдающегося украинского писателя-полемиста Ивана Вышенского, в частности раскрыто специфику выявления в его творчестве народноразговорных признаков. В контексте развития украинского литературно-языкового процесса творчество Ивана Вышенского принадлежит к недостаточно исследованным. Отдавая должное литературно-языковым традициям, сложившимся в книжном наследии Украины конца XVI – начала XVII в., высоко оценивая традиционный – церковно-славянский – язык конфессиональной сферы, Иван Вышенский был блестящим новатором в области украинского литературного языка. Он своим литературным и проповедническим творчеством ускорил процесс интенсивного сближения традиционного книжного и общенародного языка украинцев.

Ключевые слова: полемическая литература, языково-стилевая специфика, языковой демократизм, украиноязыковые признаки.

Pavlenko Larysa. Folk Speech Elements in Creative Works by Ivan Vyshenskyi. The article is devoted to the analysis of the features of the language and style of a prominent Ukrainian writer and polemicist Ivan Vyshensky, in particular it deals with specifics of finding folk speech elements in his work. Creativity belongs to insufficiently studied features of Ivan Vyshensky style in the context of Ukrainian literary and language process. Paying tribute to the literary and linguistic traditions which prevailed in book publishing of Ukraine of the late XVIth – early XVII century and commending the traditional – Church Slavonic – language religious sphere Ivan Vyshensky was a brilliant innova-

tor in the Ukrainian language. He and his literary creativity in preaching accelerated the process of intensive traditional bookish language approximation to the popular language of the Ukrainian folk. Vocabulary of Vyshensky works is thematically diverse, overwhelmed with expressive emotional images, occasional words, bright, elegant tropes.

Key words: polemic literature, linguistic and stylistic features, linguistic democracy, Ukrainian linguistic features.

Стаття надійшла до редколегії
10.04.2013 р.

УДК 811.161.2'373.21:821.161.2-31.09 Шевчук

Ірина Скорук

Топонімія роману Валерія Шевчука «Стежка в траві» як важливий засіб текстотворення

У статті проаналізовано топонімію, яка постачає в текст локалізаційну, історичну, етнографічну, конотативну й інші інформації, формує індивідуально-авторську картину світу, в якому живуть персонажі. Ойконіми, гідроніми, мікротопоніми відображають майстерність письменника у створенні тексту, узгоджуючись із контекстуальним вживанням і сюжетно-тематичною лінією.

Ключові слова: онім, онімний стиль, ономастикон, топонім, топопоетонім.

Постановка наукової проблеми та її значення. Вивчення особливостей творчості Валерія Шевчука становить одну з найважливіших проблем сучасної філологічної науки, про що свідчать численні літературознавчі та мовознавчі праці, хоча ономастичний аспект творів письменника зовсім малодосліджений. Зокрема, не з'ясовані й особливості вживання онімної лексики як важливого засобу текстотворення.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання виражальних можливостей різних типів онімів у художніх творах є предметом вивчення багатьох мовознавців. Увагу до онімного слова в системі текстових, зокрема художніх, структур засвідчив ряд монографічних, дисертаційних робіт та ін. Зокрема, з'явилися фундаментальні праці Л. О. Белея [1; 2], Ю. О. Карпенка та М. Р. Мельник [7; 8].

Проблему теорії поетичної ономастики ґрунтовно розроблено в дослідженнях В. М. Калінкіна [6]. Аналіз ономастичного простору творів українських письменників здійснено також у працях Т. Б. Гриценко [4; 5], Т. І. Крупеньової [11], Г. П. Лукаш [12], Л. І. Селіверстової [14], О. О. Усової [15], Т. В. Шотової-Ніколенко [19] та ін. На думку дослідників, у творі письменника власні імена, які підлягають особливій класифікації з метою вивчення [1], виступають «як особливо помітний, стилістично і семантично маркований експресивний засіб, яскрава прикмета стилю. І не тільки тому, що вони створюють ономастичний світ художнього тексту, відіграють важливу текстотвірну роль у плані розвитку його парадигматики і синтагматики, але й тому, що беруть участь у розвитку та побудові мовної і літературної композиції тексту» [16, с. 34]. Цим і зумовлено **актуальність** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Роман Валерія Шевчука «Стежка в траві», або «Житомирська сага» – це «сказання» про простих людей Волино-Полісся середини ХХ століття. Дослідниця О. Переломова стверджує: «Є у Валерія Шевчука «свій материк», який він старанно й наполегливо обживає, – околиця невеликого міста, власне, рідного письменникові Житомира, що не раз згадується на сторінках його новел та повістей. В українській прозі В. Шевчук є відкривачем цієї життєвої території і тих, хто її заселяє. Він і сам свідомий своєї місії, сказати б, першообсерватора міської околиці, про що якимось недвозначно висловився, відповідаючи на запитання щодо людського типу, який привертає його увагу: «про таке коло людей, живе, реальне коло, в сучасній українській літературі не пише ніхто» [13, с. 217].

«Я народився й виріс на такій околиці. Моя естетична програма: писати тільки про те, що я знаю, а це життя знаю глибоко, бо в моєму роді – предковічні посельці такої околиці. Мої предки – ремісники, здебільшого шевці та столярі...», – з гордістю повідомляє письменник [17, с. 63].